

Pitanje kulture kao klasno pitanje? Kulturne politike i društvena stratifikacija u Hrvatskoj

Teorijska bilješka

Jaka PRIMORAC <https://orcid.org/0000-0001-6969-4598>

*Odjel za kulturu i komunikacije, Institut za razvoj i međunarodne odnose (IRMO),
Zagreb, Hrvatska
jaka@irmo.hr*

UVOD

Nakon entuzijastičnih rasprava i izrade izvještaja o kulturnoj politici i kulturnom razvoju u Republici Hrvatskoj krajem devedesetih i početkom dvijetisućitih (Cvjetičanin i Katunarić, 1998; Katunarić i Cvjetičanin, 2003), događa se pad javnopolitičkog interesa za ovu problematiku. U posljednjih dvadesetak godina ne nedostaje istraživačkih interesa za pitanja kulture, ali se događa fragmentiranost debata, pa tako nema cjelovitih rasprava o kulturnom sustavu, nego eventualno o dnevno-političkim diskusijama o izmjenama zakona, pojedinačnim strateškim dokumentima i nedostacima akcijskih planova. Ponegdje se dogodi i rasprava o lokalno-političkim kulturnim i/ili medijskim pitanjima te pritiscima odozdo određenih stručnih skupina i inicijativa, pri čemu je najjači utjecaj organizacija civilnog društva u području kulture i umjetnosti. Tomu procesu nije pomogao ni globalni krah medijske industrije, kontinuirana komercijalizacija kulturnih proizvoda i usluga, rast digitalnih posrednika te daljnja prekarizacija kulturnog radništva čime se smanjio prostor kritičke rasprave i izvještavanja. Još dok se prije desetak godina u tiskanim i online *mainstream* medijima mogla pročitati pokoja analiza iz nekog od područja kulture, ona se sada u desetkovanom medijskom prostoru rijeko može pronaći i to kroz rubrike naslova kao što su 'Stil', 'Život' i 'Scena'. Valjana kritika se može težim putem pronaći unutar preostalih specijaliziranih kulturnih portala (čiji je broj u posljednjih nekoliko godina dodatno smanjen), na društvenim medijima te na stranicama pojedinoga književnog, filmskog ili sličnoga preostalog kulturnog časopisa. U takvom kontekstu treba dodati da su rasprave o pitanjima nejednakosti u kulturnom sektoru, poglavito ona bazirana na klasnim, rodnim, etničkim i rasnim razlikama uglavnom bila na margini.

Zahvalila bih se kolegicama Karin Doolan i Vesni Vuković na komentarima na raniju verziju teksta.

U istom su periodu mnogi kako istraživači, stručnjakinje tako i obnašatelji javnih politika na europskoj razini pa tako i kod nas prihvatili diskurs kreativnosti, tj. diskurs razvoja kulturnih i kreativnih industrija. Prvi razlog za takvo prihvaćanje proizlazio je iz želje da se nadiđe dotadašnji marginalizirani položaj kulture s argumentima o važnosti kulture za ukupnu ekonomiju, tj. kako 'kultura znači radna mjesta i ima udio u BDP-u', kako se često znalo u takvim raspravama govoriti. Drugi je razlog proizlazio iz uvjerenja da je bitno da se napokon počne govoriti o tome kako se kultura proizvodi, kakav sve rad stoji iza procesa proizvodnje i distribucije simboličkih dobara pa makar i kroz analizu (rada) kulturnih i kreativnih industrija. Međutim, tijekom godina pokazalo se da je takvo prihvaćanje diskursa kulturnih i kreativnih industrija zapravo bio i riskantan moment, svojevrsno 'zavođenje' ekonomskim rastom kroz diskurs kreativnosti. Globalna kriza 2007. i 2008. godine utjecala je na pad početnoga 'kreativnoindustrijskog' optimizma i ukazala na neke od problema koje donosi isključivo razmatranje kulture kroz ekonomske naočale kao što su: gentrifikacija, porast (samo)izrabljivanja i prekarnosti kulturnih radnika/ica, smanjivanje razine javnog financiranja kulture, sve veća dominacija monopolnih digitalnih posrednika poput Googlea i Facebooka te velik utjecaj kako audiovizualnih platformi poput Netflix i HBO-a tako i različitih tipova platformi i aplikacija društvenih mreža na područje kulture i medija. Pokazalo se kako je nekritičko prihvaćanje diskursa kreativnosti, rasta kroz kreativne industrije i sl. dovelo do globalne ortodoksije kreativne ekonomije kako to definira Schlesinger (2017) i svojevrsnog zatiranja shvaćanja kulture kao javnog dobra i posljedično stvaranja kulturnih i ostalih javnih politika kroz taj okvir. Pandemija uzrokovana virusom COVID-19 postojeće je nejednakosti još više naglasila, kao i fragilnost kulturnog i kreativnog sektora i u njemu evidentne nejednakosti kako u Europi tako i u cijelom svijetu.

Prevladavajući diskurs tržišta, prikazi fragmentiranih individuuma koji se bore u kreativnom svijetu i uspijevaju svojim 'napornim radom' i 'upornošću' kao i dominantne teze digitalnog pozitivizma u kojem nove tehnologije mijenjaju sve, zavaravajuće su postavke koje pružaju iskrivljenu sliku o tome kako se stvara i dijeli kultura. Na međunarodnoj razini već dugi niz godina velik broj autora i autorica posvetio je pozornost važnosti klasnih (ne)pripadnosti za rad u kulturi, važnosti položaja u društvenoj stratifikaciji na pristup kulturi i stvaranje kulturnih ukusa te povezanost klase ili statusa na oblikovanje različitih obrazaca kulturne potrošnje i kulturne proizvodnje (vidi preglede u: Bennett i Silva, 2006; Hanquinet, 2018; O'Brian i sur., 2017; Oakley i O'Brian, 2016). To je u doba pandemije virusom COVID-19 na globalnoj razini postalo još jasnije (Banks, 2020; O'Connor, 2020). Za razliku od nekih drugih područja, kao što je npr. područje obrazovanja (Doolan i Matković, 2008; Farnell i dr., 2014), kod nas se premalo raspravljalo i još se uvijek nedovoljno govori o tome kako je nejednaka kulturna i medijska proizvodnja, dis-

tribucija i potrošnja posljedica socijalnih i klasnih nejednakosti. Kako navodi Rade Kalanj: “Dok je u predtranzicijskom razdoblju (ne samo u službenoj ideologiji, nego i u ozbiljnim kritičko-teorijskim konsideracijama) prevladavala distinkcija između elitne i masovne kulture, o nejednakoj kulturnoj distribuciji kao posljedici socijalnih i klasnih nejednakosti, sada se to uglavnom poima kao ideološka mistifikacija kojom se željelo zamračiti nadklasno biće kulture” (1998: 33).

U ovom ću tekstu pokazati kako je takva vizija ‘nadklasne’ kulture još uvijek dominantna u kulturnopolitičkom diskursu u Hrvatskoj. Uvriježilo se podrazumijevati što se pod kulturom smatra, gdje je primarno poimanje kulture kroz umjetničku proizvodnju ključno (Vuković, 2014) što je jedna od dviju dominantnih konceptualizacija kulture (Bell i Oakley, 2015). Štoviše, moglo bi se reći da je još uvijek dominantan mit o ‘nedužnom pogledu’ (engl. *innocent eye*) uživateljice umjetnosti koja naprosto ‘prepoznaje’ pravu umjetnost, kako je isticao Bourdieu, te kvazireligiozne vizije kulture koji doprinose daljnjim reprodukcijama nejednakosti, kako to naglašava Hanquinet (2018: 329). Takav pristup doprinosi *statusu quo* kulturnih politika, pri čemu se kao nadolazeća vizija kulturnopolitičkih rješenja kreira iz diskursa kreativnosti i kulturnih te kreativnih industrija. Pokazat ću kako je nužno sustavnije istraživanje kulture sagledano iz stratifikacijskog ključa kako bi se detektirale postojeće društvene nejednakosti u području kulture. Iz teksta je posljedično razvidno kako su dosadašnja istraživanja društvene stratifikacije u Hrvatskoj marginalizirala polje kulture, dok su istraživanja kulture rijetko kada uzimala stratifikacijske aspekte kao ključne. Smatram da se jedino uzimajući stratifikacijski okvir u obzir može otvoriti ponovno rasprava o kulturnoj politici i kulturno(održivom) razvoju, razvoju koji sagledava društvo u cjelini i nije utemeljen samo na ekonomskom rastu i tržišnoj logici, nego onom koje gleda na kulturu kao javno dobro. Upravo se tako može stvoriti prikladna podloga za kreiranje javnopolitičkih alata za smanjivanje postojećih socioekonomskih i inih nejednakosti u kulturi. Pritom će biti pokazano kako je taj odnos istraživanja kulture i procesa donošenja kulturnih politika kompleksan, dinamičan te kontingentan.

U prvom je tako poglavlju predstavljen interdisciplinarni kontekst istraživanja kulturnih politika te kako je globalno dominantni pristup koji se zalaže za javne politike utemeljene na podacima (engl. *evidence base policy making*) u tom polju u kontekstu hrvatske kulturne politike marginalan. Ukoliko su kulturne politike u Hrvatskoj udaljene od utemeljenosti na podacima, postavlja se pitanje o kakvim onda kulturnim politikama govorimo? U drugom poglavlju prikazano je kako je generalni pristup kulturnih politika u Hrvatskoj u određenom *statusu quo* – zasnovan je na dugogodišnjim ustaljenim praksama te postojećoj infrastrukturi. Uz određene *policy* pomake koji dolaze iz samog sektora, ono što je dosada bilo vidljivo jest jačanje tržišnog pristupa i diskursa ‘kreativnosti’. Dakle, na kulturu se ponajprije

gleda kroz potporu umjetničkoj proizvodnji, ali ne i kroz sagledavanje cjelokupnoga kulturnog polja te njegove uloge u društvenom razvoju, uzevši u obzir položaj u društvenoj stratifikaciji. No, kako se pokazuje u trećem poglavlju, istraživanja društvene stratifikacije u Hrvatskoj ne uzimaju dovoljno u obzir područje kulture, dok istodobno istraživanja kulture nisu u dovoljnoj mjeri promatrala važnost stratifikacijskim elemenata. U zaključnom poglavlju pokazujem kako bi kulturne politike uvelike profitirale od cjelokupnih istraživanja kulture koja daju uvid u nejednakosti u sektoru.

ISTRAŽIVAČKI SVETI GRAL ILI MIT KULTURNIH POLITIKA UTEMELJENIH NA PODATCIMA?

Kulturne politike su područje istraživanja na marginama kako društvenih tako i humanističkih znanosti te su vječito u jednom interdisciplinarnom istraživačkom klinču, kako u inozemstvu tako i kod nas. Kulturne politike su jedno široko polje istraživanja i praksi koje je tek u posljednjih dvadesetak godina doživjelo određeno uokvirivanje kroz bienalne konferencije *International Conference on Cultural Policy Research* (ICCP) te kroz ključne međunarodne znanstvene časopise poput *International Journal of Cultural Policy*, *Journal of Arts Management, Law and Society* i *Cultural Trends*. No, uglavnom se i unutar toga disciplinarnog postavljanja nastavlja ključni problem široko postavljenog polja te sudara dviju dominantnih struja od kojih jedna zagovara više istraživački te teorijski ojačan pristup, dok druga zahtijeva veću orijentiranost k praksi i aktivističkom poimanju polja (Bell i Oakley, 2015: 60). I sociologija, politologija kao i kulturalni studiji imaju dinamičan odnos prema području kulturnih politika, pri čemu je ključna okosnica kritike vezana uz pitanja definiranja kulture, definiranja javnih politika (Bell i Oakley, 2015) te koliko je, kako (i je li uopće) nužno baviti se policyjem (O'Brian, 2014: 1; Wright, 2018: 61). Pritom je zanimljivo i razmatrati pitanje kulturnih politika s obzirom na to da je kultura kao područje u samoj naravi sagledavano kao nešto što se opire upravljanju, a što je ključna značajka policyja (vidjeti O'Brian, 2014).

Struja unutar polja kulturnih politika koja zagovara istraživački pristup također je raznolika unutar sebe same, gdje se izmjenjuju najviše politološki, kulturološki te sociološki utjecaji koji su, dakako, i unutar sebe heterogeni. Pritom valja naglasiti da su i unutar politoloških znanosti istraživanja kulturnih politika marginal(izira)-no polje, ne samo kod nas nego i na međunarodnoj razini. Kulturne politike se ne prihvaća kao primarno polje istraživanja, nego se najčešće percipira kao dio neke druge javne politike ili kao dio šireg *policy* programa (Paquette i Beauregard, 2019: 29; O'Brian, 2014). Unutar pak kulturološkog pristupa istraživanju kulturnih politika otvara se široko polje djelovanja počevši od istraživačica i istraživača iz kul-

turalnostudijske perspektive, preko istraživanja s fokusom na umjetnički i kulturni menadžment koja također donose probleme različitih međuovisnosti istraživanih područja (Durrer, 2018: 80), prema istraživačima s fokusom na ekonomiju kulture i sl. Pritom bi valjalo naglasiti ključnu ulogu dijaloga dvojice važnih istraživača polja kulturnih politika – Benneta i McGuigana (vidi O'Brian, 2014: 36-37) – u kojem se opet isprepleće različito shvaćanje uloge istraživača unutar samog polja. Bennet se tako više zalagao za aktivnije uključivanje istraživačica i istraživača kulturalnih studija u formiranje i evaluaciju kulturnih politika, dok je McGuigan inzistirao na kritičkoj poziciji prema kulturnim politikama¹.

Sociološki pak ulaz u istraživanja kulturnih politika složen je – počevši ne samo od kompleksnog pozicioniranja kulture kao teme socioloških istraživanja kroz povijest pa do definiranja polja sociologije umjetnosti, sociologije kulture, kulturne sociologije, a i sociologije same. Uzevši k tome i velik utjecaj tradicije kulturnih/kulturalnih studija koja je tijekom jednog razdoblja dominirala istraživanjem kulture, složenost cjelokupne slike postaje još veća. No, za razvoj odnosa između sociologije i kulturnih politika svakako valja naglasiti važnu ulogu koju je imao Pierre Bourdieu za istraživanja kulture, poglavito svojim djelom *Distinkcija* objavljenim na francuskom jeziku 1979. godine. Razotkrivajući upravo složene mehanizme nejednakosti koji se 'skrivaju' u tako naoko jednostavnim pojmovima 'kulturnog' i 'ljubavi prema umjetnosti', Bourdieu je pokušao utjecati kako na kulturne tako i na obrazovne politike. Međutim, upravo se na primjeru njegova intenzivnog kako istraživačkog tako i javnog djelovanja može uvidjeti kako se sociolozi i sociologinje počesto mogu naći u procijepu između znanstvenog pristupa i pragme donositelja javnih politika.² Wrightova analiza odnosa sociologije i kulturnih politika pokazuje kako taj odnos karakterizira kompleksna matrica perspektiva i prioriteta u kojima sociologija i objekti te stvaratelji kulturnih politika u najbolju ruku mogu biti "povremeni suradnici ali i takmaci ili čak suparnici u razumijevanju uloge kulture u društvu" (Wright, 2018: 61). No, bez obzira na tu činjenicu, ono što nam ostaje od iskustva već spomenutog Bourdieua u polju kulturne politike jest upravo ta njegova uloga kritičkog sociologa koji možda neće donijeti konkretna javno-politička rješenja, ali će identificirati prirodu *policy* problema (Wright, 2018) i otvoriti prostor

¹ Dakako, ta je shema pojednostavljena, ali može se reći da su te dvije ključne orijentacije jasno primjetne i na sada redovnim bienalnim međunarodnim konferencijama ICCPR-a.

² Pierre Bourdieu se nakon prvotnih razočaravajućih iskustava s kulturnopolitičkim establišmentom, gdje nije bilo sluha za njegove prijedloge o jačem povezivanju obrazovnih i kulturnih politika kako bi se postigle adekvatne promjene u polju kulture, odlučio okrenuti snažnijoj kritici i djelovanju kao javni intelektualac. Za pretpostaviti je da je razlog za odbijanje njegovih prijedloga čisto pragmatične političke naravi budući da se Ministarstvo kulture netom odvojilo u zasebno ministarstvo odvojeno od Ministarstva obrazovanja pa bilo kakvi argumenti koji su zagovarali ujedinjavanje ministarstava nisu nailazili na plodno tlo unutar tadašnje birokracije (vidi više: Dubois, 2011; Wright, 2018).

za raspravu (i moguće nalaženje takvih rješenja). Bourdieuov kritički i javni pristup može se povezati i s onim što je Michael Burawoy nazvao 'javnom sociologijom' (engl. *public sociology*) kao važnim dijelom rada svakog sociologa i sociologinje. Uz važne već postojeće elemente rasprave³, smatram da je potrebno jače otvaranje rasprave o pozicioniranju kulture i umjetnosti unutar društvenosti jer, može se reći da se u istraživanju te *policy* analizama u kulturnom sektoru u posljednjih dvadesetak godina u Hrvatskoj dogodilo izmicanje "socijalnih uporišta kulturnosti i kulturnog kapitala" (Kalanj, 2017: 460). Unutar diskursa 'izvrsnosti', 'inovativnosti' i 'kreativnosti' izgubila se osnova društvenosti, tj. društvenog uvjetovanja stvaranja kulture i umjetnosti i vice versa. Kultura se uglavnom shvaća kroz prizmu umjetničke proizvodnje (što je, dakako, iz perspektive donositelja odluka pragmatičniji izbor – Katunarić, 2007), a manje kao šire područje važno za ukupni društveni razvoj.

Upravo u posljednja dva desetljeća u kojima su se razvila istraživanja kulturnih politika u prethodno spomenutim disciplinama, sve je više ojačao i diskurs o potrebi za javnopolitičkim odlučivanjem utemeljenim na podacima (engl. *evidence-based policy making*). No, u hrvatskom kontekstu takav diskurs nije posvema zaživio, što je vidljivo i u nedovoljnom broju istraživanja na području kulture, kako će biti prikazano u nastavku teksta. To je također vidljivo i kroz nedostatan način te količinu prikupljanja podataka o području kulture na razini kako Državnog zavoda za statistiku, Ministarstva kulture i medija te ostalih javnih tijela⁴. Unutar limitiranih istraživanja iz područja kulture valja naglasiti kako je upravo onih istraživanja koja su usmjerena na *policy-making* pritom najmanje, pri čemu treba istaknuti napor manjeg broja javnih tijela i agencija za određena ciljana istraživanja. Kao npr. istraživanja provedena za potrebe izrade strategije upravljanja gradskom jezgrom u gradu Splitu⁵; Zaklade 'Kultura nova' (Barada, Primorac i Buršić, 2016; Žuvela, 2016; Vidović, 2018), Hrvatskog audiovizualnog centra (Bajo i dr., 2013). Ujedno, treba istaknuti kako se tu na kraju izdvajaju glasovi s 'margine', od strane pripadnika/ica nezavisnog kulturnog sektora koji izvode istraživačke projekte manjeg opsega za potrebe svog podsektora (izdvojimo: Buršić, 2014; Banich i Golić, 2018; Kardov i Pavić, 2007; Mišković, 2003; Vidović, 2007) kao i iz sektora kulturnih i kreativnih industrija (npr. Bartolčić, Goldstein i Goldstein, 2013; Rašić Bakarić, Bačić i Božić, 2015).

³ Pri čemu mislim na važna predavanja iz područja kulture organizirana u sklopu serije predavanja 'Javna sociologija' Sveučilišta u Zadru.

⁴ Spomenuti problemi već su prepoznati u prethodnim istraživanjima na ovu temu – Katunarić i Cvjetičanin (2003) (vidi Tonković, Marčelić i Krolo, 2017), međutim nisu napravljeni veći pomaci o tom pitanju.

⁵ Više informacija na: <https://www.pilar.hr/2014/03/istrazivanje-zasto-splicani-dolaze-u-povijesnu-jezgru/>

Navedeno ne začuđuje budući da je vidljivo, kako iz političkih tako i *policy* dokumenata, da je kultura kao sektor marginalizirana (Primorac 2020; Primorac, Obuljen Koržinek i Uzelac, 2017a). Štoviše, primjetna je marginalizacija kulturnog sektora u javnopolitičkom djelovanju svih političkih opcija koje su procirkulirale političkom scenom u posljednjih tridesetak godina, tj. kultura se u programima stranaka, pa tako i u *policy* dokumentima ne spominje ili ako se spominje, spominje se vrlo marginalno (Primorac, Obuljen Koržinek i Uzelac, 2017a). To se potom nastavlja i u konkretnim javnopolitičkim odlukama gdje sektor kulture već više od dvadeset godina nikako da preskoči magičnih jedan posto javnih izdvajanja na državnoj razini, dok je u jednom periodu (2013. – 2015.) to čak bilo i otprilike pola postotka (Državni zavod za statistiku, 2015: 553; 2016: 545). U kontekstu kontinuirane krize reflektirane kroz visoku nezaposlenost, poglavito mladih te daljnjih emigracija, možda ne začuđuje marginalizacija kulturnog sektora u javnopolitičkom djelovanju. No, ona je u kontradikciji s kontinuiranim naglašavanjem važnosti hrvatske kulture i identiteta unutar javnopolitičkog djelovanja. Štoviše, podrška kulturi gleda se ponajprije kroz potporu umjetničkoj proizvodnji, ali ne i kroz sagledavanje cjelokupnoga kulturnog polja te njegove uloge u društvenom razvoju. Nakon prvog mapiranja podataka o kulturnom sustavu za izvještaj o kulturnoj politici (Cvjetičanin i Katunarić, 1998) upravo je jedna takva perspektiva cjelokupnoga održivog kulturnog razvitka bila ponuđena u Strategiji kulturnog razvitka (Katunarić i Cvjetičanin, 2003). Međutim, spomenuti strateški okvir nije bio dalje implementiran, nego je, poput Bourdieuovih savjeta utemeljenih na istraživanjima šezdesetih godina za francusko Ministarstvo kulture (Dubois, 2011; Wright, 2018), bio ignoriran i zaboravljen. Može se reći da nismo blizu 'javnim politikama utemeljenim na podacima', međutim, postavlja se pitanje o kakvom tipu kulturnih politika onda govorimo, i koliko, te ima li tu prostora za (istraživački) pritisak, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

STATUS QUO KULTURNIH POLITIKA I PERPETUIRANJE NEJEDNAKOSTI U KULTURI?

U Hrvatskoj je u posljednjih dvadesetak godina unutar javnih politika postao uobičajen diskurs o 'potrebnim strukturnim promjenama', a refleksije spomenutih rasprava prisutne su i u kulturnom sektoru. No, postavlja se pitanje što se zapravo tijekom tog razdoblja na razini ključnih *policy* instrumenata u kulturi dogodilo? Dakle, u takvom kontekstu gdje *policy* odlučivanje nije koncipirano na kulturi iz perspektive društvenosti, većinom nije utemeljeno na složenijim analizama podataka, a politički je marginalizirano, postavlja se pitanje na koji se način onda to *policy* odlučivanje u području kulture događa? Kao važnu polaznu točku za analizu hrvatskog slučaja treba uzeti opažanja Vjerana Katunarića, jednog od urednika spomenutoga 'Nacionalnog izvještaja o kulturnoj politici' iz 1998. godine (Cvjetičanin i Katunarić, 1998). U pokušaju da opiše hrvatsku kulturnu politiku, napose odnos između proklamiranih načela i ciljeva kulturne politike, Katunarić ističe kako, gledano u cjelini, eksplicitni strateški ciljevi hrvatske kulturne politike nisu razvijeni u mjeri u kojoj se može govoriti o potpuno sustavnoj kulturnoj politici.' Slično kao i u drugim javnim politikama u Hrvatskoj, on opisuje kako je kulturna politika kombinacija intuicije, *ad hoc* pristupa i sustavne razrade gdje se posljedice i rezultate te kombinacije tek treba opisati i definirati (u Cvjetičanin i Katunarić, 1998: 24). Na kontinuitet takvog *ad hoc* pristupa kulturnim politikama i na daljnji dominantni pristup 'planiranja u hodu' u kulturnoj politici ukazuje i Mario Kikaš u analizi prijava gradova na program Europske prijestolnice kulture u Hrvatskoj (Kikaš, 2017).

No, i takva novostvorena tradicija kulturne politike o kakvoj se prethodno govori nastala je nadovezujući se dijelom i na naslijeđenu infrastrukturu, djela i radništvo. Može se reći da se složenost procesa u kulturi kod nas ogleda u paralelnim procesima kontinuiteta i diskontinuiteta s bivšim (socijalističkim) sustavom (Kalanj, 1998; Županov, 2002; Zlatar, 2001) koji uključuju pitanja: kulturne infrastrukture, zakonodavstva u kulturi, modela financiranja i općeg pristupa kulturi. Pritom se kontinuiteti ne odnose samo na infrastrukturne elemente u vidu muzeja, arhiva, kazališta i sl., nego i na modele javnih poziva za potrebe u kulturi kako to pokazuju Falski i Rawski (2017), ali i na kontinuitet tržišne logike koja je bila prisutna u socijalizmu (Archer, Duda i Stubbs, 2016). Perzistentnost tih kontinuiteta i teškoće u promjenama sustava mogu se pripisati i infrastrukturnoj zadatosti i ograničenjima institucionalnih struktura koja nije samo hrvatski kuriozitet, nego ju možemo primijetiti kao karakteristiku i u drugim kulturnim sustavima kako pokazuje Bordat (2013) na primjeru Nacionalnog vijeća za kulturu i umjetnost (CONACULTA) u Meksiku. Bordat (2013) ukazuje na rezistentnost samih stalnih zaposlenika vijeća na pokušaje promjene sistema od *policy maker*a koji se izmjenjuju na vlasti, što otežava

ili onemogućuje promjenu kulturnog sustava. Do sličnih zaključaka dolazi i Simo Häyrynen (2013: 626) u slučaju finske kulturne politike gdje se također vidi da je kontinuitet dominantniji od promjene.

U hrvatskom slučaju, bez obzira na niz različitih promjena zakona i pravilnika, malo je zapravo planski provedenih velikih sistemskih *policy* pomaka u kulturnoj politici, a i oni malobrojni umnogome su nastali pritiskom odozdo. S jedne je strane posrijedi bio pritisak strukovne zajednice kao što je to na primjeru Zakona o audiovizualnim djelatnostima (2007) i osnivanju HAVC-a 2008.godine, dok se s druge strane radilo o kontinuiranim pritiscima nezavisnoga kulturnog sektora koji je rezultirao usvajanjem Zakona o Zakladi 'Kultura nova' 2011. godine te posljedičnim osnivanjem Zaklade 'Kultura nova'. Također, valja istaknuti da se uz spomenute *policy* promjene potaknute od aktera odozdo, dogodio i događa se i određeni broj promjena koje dolaze izvana, a imaju posredni utjecaj na promjene u sektoru. Tu dakako mislim na promjene koje dolaze kroz politike Europske unije i programe kao što su Kultura, Kreativna Europa, Europska prijestolnica kulture (ECoC), ali i kroz programe koji nisu ciljani na kulturni (i kreativni) sektor kao što su strukturni fondovi, ESF i sl. Upravo kroz svoje programske prioritete spomenuti programi posredno djeluju na rad kulturnih institucija i organizacija kao npr. na makrorazini kroz provođenje projekata Europske unije ili mezorazini kroz vlastitu inicijativu kulturnih institucija, udruga, organizacija u konceptualizaciji i izvođenju projekata koji moraju biti formulirani unutar navedenih programskih prioriteta (Primorac, Obuljen Koržinek i Uzelac, 2017a)⁶. U tom kontekstu onda možemo govoriti o implicitnim kulturnim politikama (Europske unije) koje se reflektiraju i na djelovanje kulturnog sektora u Hrvatskoj. Spomenuti implicitni utjecaj europskih programa na kulturni sektor u Hrvatskoj vidljiv je na primjeru programa za pristup kulturi (Primorac, Obuljen Koržinek i Uzelac, 2017a). Orijentacija EU prema jačanju europskih kulturnih i kreativnih industrija reflektirala se i u Hrvatskoj, gdje je taj diskurs u posljednjih desetak godina pojačan, a vidljivi su i konkretni *policy* potezi manjeg opsega orijentirani prema jačanju kulturnih i kreativnih industrija (kao što su npr. pozivi Ministarstva kulture za poduzetništvo u kulturi kasnije preformuliran u poziv za projekte poduzetništva u kulturnim i kreativnim industrijama).

Valja naglasiti kako su prioriteti programa Europske unije, kao što je Kreativna Europa, ambivalentni u svom pristupu pokušavajući pomiriti naglasak i na umjetničkoj i na tržišnoj vrijednosti (europske) kulture (Mercer i dr., 2012; Primorac, Obuljen Koržinek i Uzelac, 2017b). Upravo je tržišni princip poglavito naglašen kroz isticanje vrijednosti kulturnih i kreativnih industrija i njihovog udjela u BDP-u

⁶ Određeni pomaci bili su vidljivi u području medija, no pitanje medijskog sektora i politika vezanih za njih neće biti obrađivane u ovom članku s obzirom na to da medijska politika zahtijeva poseban rad.

Europske unije⁷ (KEA, 2006), da bi se to posljedično reflektiralo i u projektima podržanim navedenim programima. Tomu je dakako pridonio i cjelokupni kontekst europskih kulturnih politika, poglavito *policy* transfera iz Europske unije gdje je snažan utjecaj *DG Competition* i *DG Connect* koji zagovaraju tržišni pristup i jačanje kompetitivnosti europskih industrija. Ta situacija nije iznenađujuća, s obzirom na ukupnu dominantnu tržišnu orijentaciju Komisije, ali jest s obzirom na politiku supsidijarnosti za polje kulture zemalja članica. Upravo zbog navedenog principa supsidijarnosti kojim bi zemlje članice trebale imati jasno određene vlastite politike u polju kulture (Primorac, 2017), zanimljivo je onda na našoj nacionalnoj razini primijetiti nedostatak jasnije strateške orijentacije i planiranja u kulturi, nedostatak javnih politika utemeljenih na podacima koje zagovara EU te, dakle, određivanja dugoročne kulturne politike u Hrvatskoj.

Dakle, može se reći da nastavak dugogodišnje prethodno definirane politike planiranja u hodu, nedostatak većih *policy* promjena te utjecaj (onih tržišno orijentiranih) europskih implicitnih kulturnih politika pridonosi i određenom statusu quo u kulturnoj politici kao javnoj politici unutar koje se provlači tanka linija tržišne orijentacije. Time bi se mogli pridružiti zaključcima za druga područja javnih politika u Hrvatskoj, kako navodi Paul Stubbs, koji govori o *statusu quo* u socijalnim politikama i o tihom i mekanom neoliberalizmu koji se pokazuje kao dominantna snaga kod nas (Stubbs u: Pulig, 2019). Slično tomu, može se reći da je unutar prethodnih tridesetak godina i u području kulture te kulturnih politika na kraju prevladao *status quo* koji je daleko od tzv. strukturnih promjena, od promišljanja uloge kulture u ukupnom društvenom razvoju. Pritom se (neoliberalna) tržišna logika prikrala kroz globalno dominantan diskurs kreativnosti, ali i kroz implicitne puteve europskih kulturnih politika koji su u velikoj mjeri tržišno orijentirani te se na javnopolitičkoj razini počinju prikazivati kao jedina moguća opcija. Upravo je zanimljivo promatrati trenutna zbivanja izazvana pandemijom COVID-19 kad se pokazuje da je upravo takva tržišna logika neodrživa za održanje kulturnog (i kreativnog) sustava u cjelini. Pritom se pitanje razvoja digitalne dimenzije kulture pokazuje kao vrlo važno, ali nedovoljno obrađeno u *policy* kontekstu.

Kako je prethodno spomenuto, određeni broj EU projekata posredno uvode i određene *policy* promjene i na kulturnu politiku u Hrvatskoj (zasnovane na određenim indikatorima i podacima na razini Europske unije): od npr. povećanog fokusa na razvoj programa razvoja publike, do programa posvećenih problemu socijalne inkluzije i sl. Dakle, različite kulturne organizacije i institucije rade na razvijanju niza

⁷ U tom je smislu bila vrlo utjecajna studija koju je izradila konzultantska kuća KEA pod nazivom 'The Study on the Economy of Culture in Europe' (KEA, 2006), čiji su rezultati korišteni u zagovaranju i lobiranju za razvoj kulturnih i kreativnih industrija, ne samo na razini Europske unije nego i unutar odabranih zemalja članica.

takvih programa, a da zapravo nismo na razini Republike Hrvatske do kraja svjesni koje sve nejednakosti unutar kulture postoje i koje onda trenutačno živimo. To jest, o kakvoj je sve publici riječ (koju npr. treba 'razvijati'?) ili o kakvoj je sve socijalnoj inkluziji riječ (tko je i gdje sve zapravo isključen iz kulture?). Pritom valja istaknuti da, ukoliko kulturne politike ignoriraju postojanje strukturnih nejednakosti u sektoru (na razini proizvodnje, distribucije i potrošnje) kao i nužnost za njihovim intersektorskim rješavanjem, postoji potencijal da se već postojeće društvene nejednakosti prodube. Prethodno je pokazano kako su unutar javnopolitičkih okvira pitanja podataka i istraživanja kulture marginalizirana, pa tako i njihovo razmatranje unutar širega društvenog okvira. No, valja promotriti kakvim pristupima i podacima raspoložemo unutar postojećih istraživanja stratifikacije te kulture u Hrvatskoj.

ISTRAŽIVANJA DRUŠTVENE STRATIFIKACIJE I PITANJE KULTURE VS. ISTRAŽIVANJA KULTURE I PITANJE DRUŠTVENE STRATIFIKACIJE

Tradiciju istraživanja stratifikacije na području zemalja bivše Jugoslavije ponajprije možemo vezati uz autore poput Lazića (1987) i Sekulića (1991) koji su vodili longitudinalna istraživanja na tu temu. No, može se reći da od kasnih osamdesetih godina 20. stoljeća u Hrvatskoj postoji praznina u istraživanjima društvene stratifikacije u društvenim znanostima te je tek odnedavno pojačan interes za to područje (Cepić i Doolan, 2018; Tomić-Koludrović i Petrić, 2014a, 2014b). Pritom valja napomenuti da je tijekom devedesetih godina i sam pojam klase postao gotovo nepoželjnim te ga se zna diskurzivno izbjegavati (Tomić-Koludrović i Petrić, 2014a: 109). Dakle, pojačan interes za pitanja društvene stratifikacije pojavljuje se tek u posljednjih desetak godina kroz nekoliko generacija istraživačica i istraživača ponajprije u području sociologije. Ta su se pitanja kretala od preispitivanja vrijednosti u stratifikacijskom ključu (Sekulić, 1991, 2011), rekapitulacije pojma klase u socijalističkom te (pre)ispitivanju korisnosti Bourdieuova naslijeđa na postsocijalistički kontekst (Tomić-Koludrović i Petrić, 2014a, 2014b) prema pitanjima strukturnih i subjektivnih aspekata društvene stratifikacije u Hrvatskoj i propitivanja adekvatnosti različitih teorijskih modela klasa za hrvatsko društvo⁸. Unutar toga pojačanog interesa za pitanja stratifikacije u posljednjih nekoliko godina pitanja kulture nalazila su se na margini, i to najčešće s povezanim pitanjima obrazovanja i provođenja slobodnog vremena (mladih) (Ilišin i Radin, 2007; Puzić, Gregurović i Košutić, 2018). Određeni se broj autora i autorica istraživački otvara prema pitanjima kultur-

⁸ Pri čemu se misli na ispitivanje adekvatnosti neoveberskoga, neomarksističkog i burdziejanskog modela u sklopu HRZZ projekt 'Društvena stratifikacija u Hrvatskoj: strukturni i subjektivni aspekti' (2016.-2020.).

nog kapitala te dominantno burdjeovskom pristupu razmatranja pitanja kulturnog ukusa i kulturne potražnje, pri čemu je naglasak na istraživanjima srednjoškolačaca u jadranskoj Hrvatskoj (Krolo, Marcelić i Tonković, 2016; Tonković, Marcelić i Krolo, 2017). Burdjeovska analiza uz pristup diferencijalne povezanosti *Cambridge Stratification Group* korištena je i na analizi pitanja kulturne potrošnje i klasne strukture hrvatskog društva kroz empirijske podatke dvaju projekata pod vodstvom Inge Tomić-Koludrović⁹ predstavljenim na konferencijama (Tomić-Koludrović i dr., 2019; Petrić, Zdravković i Tomoč-Koludrović, 2019), ali čiji su rezultati tek počeli biti šire publicirani (Derado, Petrić i Tomić-Koludrović, 2020). Kulturna je dimenzija također naglašena i u prethodno spomenutom projektu 'Društvena stratifikacija u Hrvatskoj: strukturni i subjektivni aspekti' čiji rezultati u vrijeme pisanja ovog teksta također trebaju biti šire prezentirani te publicirani. Nipošto se ne bi smjelo zaboraviti na već spomenute kontinuirane inpute u tom smjeru koji se mogu naći u nizu radova Vjerana Katunarića¹⁰, jednog od naših najvažnijih sociologa kulture koji je upozoravao i na javnopolitičko nerazumijevanje o potrebi istraživanja kulture iz stratifikacijskog kuta¹¹. Također valja napomenuti kako u tim provedenim istraživanjima burdjeovski pristup dominira, što se pokazalo kao karakteristika pristupa drugih istraživanja u području kulture, ne samo kod nas nego i u inozemstvu (Cepić i Doolan, 2018). Važnost strukturnih aspekata na područje kulture detektiran je i unutar područja kulturalnih studija gdje također možemo primijetiti naglašavanje autora i autorica o nužnosti uvođenja klasne dimenzije u istraživanja kulture (Duda, 2017; Vuković, 2014, 2016), a slična se argumentacija može naći i u odabranim radovima u području historiografije (Archer i dr., 2006). No, još je primjetan nedostatak većeg broja širih empirijskih istraživanja (bilo kvantitativnih ili kvalitativnih) koja bi uključivala tu dimenziju.

Nužno je također promotriti kako se unutar istraživanja kulture uključuje stratifikacijski okvir. Može se reći da istraživanja u području kulturnih politika u Hrvatskoj imaju dosta dugu tradiciju i široku interdisciplinarnu mrežu istraživača i istraživača s nekoliko fakulteta te instituta. U tom kontekstu treba pridodati i činjenicu postojanja nekadašnjeg Zavoda za kulturu u sklopu čijeg je rada prikupljan određen broj setova podataka i socijaliziran dio istraživača te istraživačica. Veliki značaj za to interdisciplinarno područje istraživanja od devedesetih naovamo imaju i izrada

⁹ Pritom se misli na podatke prikupljene anketnim ispitivanjima na nacionalno reprezentativnom uzorku, provedenima 2015. godine u sklopu projekta SNFS SCOPES 152626 te 2018. godine u sklopu HRZZ projekta GENMOD, HRZZ-IP-2016-06-6010.

¹⁰ Ovdje se posebno može izdvojiti njegova knjiga *Lica kulture* (2007) koja sadržava sabrane tekstove o kulturi pisane u razdoblju od početka devedesetih do razdoblja izdavanja knjige.

¹¹ Kako navodi profesor Vjeran Katunarić, primjer nezainteresiranosti vladajućih za njegov prijedlog istraživanja ljudskog kapitala sa posebnim fokusom na društvenu i kulturnu komponentu (Katunarić, 2007: 209)

izvještaja o kulturnoj politici Republike Hrvatske 1998. godine (Cvjetičanin i Katunarić, 1998) kao i proces izrade strategije kulturnog razvitka (Katunarić i Cvjetičanin, 2003)¹². Izvještaj o kulturnoj politici za Vijeće Europe dokument je koji je po prvi puta napravio sustavnu deskripciju sistema odlučivanja u području kulture i objedinio podatke relevantne za cjelokupni kulturni sektor, dok je Strategija pokušala dati razvojnu viziju koja uzima u obzir detektirane slabosti i nejednakosti unutar sustava¹³. Od nastanka navedenih dokumenata prošlo je dvadesetak godina, međutim, postoje naznake da će se sličan pothvat ostvariti u skoroj budućnosti¹⁴. Iskustvo izrade navedenih dokumenata kao i mogućnost inozemnog financiranja projekata vezanih uz problematiku kulturnih politika omogućili su i zamašnjak u istraživanju kulturnih politika kod kolegica i kolega mlađe generacije koji je početkom dvijetisućitih rezultirao u nizu publikacija, seminara i aktivnosti¹⁵. Može se reći da su i navedene aktivnosti, pogotovo one iz nezavisnog sektora, na kraju utjecale i na aktivno lobiranje za poboljšanje uvjeta u sektoru te, kako je prethodno istaknuto, osnivanje zaklade posvećene nezavisnoj kulturnoj sceni.

No, bez obzira na to što nedostaje istraživanja kulture većeg opsega provedenog u (bilo kojem) stratifikacijskom ključu¹⁶, postojeći širi okvir fragmentiranih podataka i istraživanja raštrkanih po različitim projektima, institucijama i sektorima ukazuju na: prekarizaciju rada u nezavisnoj kulturi (Barada i dr., 2016) te kulturnim i kreativnim industrijama (Barada i Primorac, 2014; Primorac, 2014), nedostatak politika za pristup kulturi (Primorac, Obuljen Koržinek i Uzelac, 2017a), tako i na rodne nejednakosti u kulturnim i kreativnim industrijama (Barada, 2012; Barada i Primorac, 2014, 2018). Na važnost strukturnih nejednakosti, utjecaja socioekonomske dimenzije, regionalnih i rodni razlika za rad u sektoru suvremene umjetnosti i

¹² Pod tim procesom uz rad stručnjaka i stručnjakinja na inicijalnim dokumentima također podrazumijevam i konferenciju 'Strategija kulturnog razvitka Republike Hrvatske' održanu u dvorcu Trakošćan, 16. i 17. ožujka 2001. godine na kojoj je sudjelovalo više od dvjesto kulturnjaka iz cijele Hrvatske.

¹³ Kako navodi Katunarić (2010), Strategija je kritizirana kao 'udar na nacionalnu hrvatsku kulturu' i 'da je dokument nedovoljno operativan za postojeću kulturnu administraciju' te ga je iduća vlast odbacila, a dokument uklonila s mrežne stranice Ministarstva kulture (Katunarić, 2010: 111).

¹⁴ U vrijeme pisanja završne verzije ovog teksta u Ministarstvu kulture finalizira se nacionalni izvještaj o kulturi u Republici Hrvatskoj na kojem sudjeluje više od dvadeset stručnjaka i stručnjakinja iz kulturnog sektora. Rad na materijalima o analizi stanja kulturnog sektora započeo je početkom 2019. godine, a nakon objavljivanja podataka očekuje se i izrada 'Strategije razvoja kulture'.

¹⁵ Vidjeti Kardov i Pavić (2007); Mišković (2003; 2009); Višnić i Dragojević (2008); Weeda, Suteu i Smithuijsen (2005) itd. Također valja istaknuti i kontinuirano publiciranje izvještaja u sklopu projekta Kompendij kulturnih politika i trendova u Europi – vidi više na: <https://www.culturalpolicies.net/>

¹⁶ Pomak se može očekivati kroz tek započeti Obzor 2020 projekt INVENT 'European inventory of societal values of culture as basis for inclusive cultural policies' koji se provodi i u Hrvatskoj (partnerska organizacija Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar').

kulture ukazali su Barada i dr. (2016) te Primorac, Barada i Buršić (2020) istaknuvši kako si kontinuirani rad u prekarnom sektoru nezavisne kulture mogu priuštiti uglavnom oni iz 'elitnijih' slojeva društva. Uz istraživanja iz akademskog sektora važno je napomenuti i kako su uvidi o nužnosti razmatranja društvene osnove stvaranja kulture prisutni i unutar radova (o akterima) civilne scene u kulturi (Vuković, 2014, 2016) ili sudioničkog upravljanja u kulturi (Vidović, 2018). Također može se primijetiti i ulaz u tu temu iz rakursa europskih projekata posvećenih 'raznolikosti/različitostima' u sektoru kulturnih i kreativnih industrija s posebnim naglaskom na regionalnu/lokalnu dimenziju¹⁷. No, bez obzira na sve navedene fragmentarne podatke, još uvijek je nedovoljno istraživanja na reprezentativnom uzorku da bi se moglo sa sigurnošću reći o kakvim je sve razinama nejednakosti u kulturi riječ.

ZAKLJUČAK

Prošlo je dvadesetak godina od dokumenta 'Strategije kulturnog razvitka' koja je zagovarala šire gledanje uloge kulture u hrvatskom društvu i odmak od poimanja kulture kroz uski aršin umjetničke proizvodnje. No, u posljednje dvije dekade, bez obzira na brojne projekte, publikacije i inicijative te sve spomenute važne uvide proizišle iz spomenutih istraživanja, može se primijetiti da je slika položaja kulture u Hrvatskoj fragmentarna i nije ukotvljena u široj slici hrvatskoga društva. Bez obzira na te različite fragmentarne podatke, mi zapravo nismo upoznati sa svim razinama nejednakosti u području kulture koji su trenutačno prisutni u hrvatskom društvu. Istraživanja društvene stratifikacije su općenito marginalizirana u hrvatskom akademskom životu. Štoviše, u radu sam ponajprije pokazala da je pitanje kulture unutar postojećih istraživanja društvene stratifikacije marginalizirano; potom da se unutar postojećih istraživanja u području kulture može primijetiti nedostatak rasprava o odnosu kulture i društvene stratifikacije i, konačno, da nedostaje opsežnijih empirijskih (kvantitativnih i kvalitativnih) istraživanja koja bi propitivala stratifikacijske elemente kulturne potrošnje, distribucije i proizvodnje.

Upravo smatram kako je potonje ključno kad se razmatra stvaranje podloga za donošenje adekvatnih javnih politika zasnovanim na podacima u tom području (već spominjani *evidence-based policy-making*) koji je u Hrvatskoj marginalan. Raščaravanje nejednakosti u kulturnoj proizvodnji, distribuciji kulturnih sadržaja i usluga te kulturnoj potrošnji su važni elementi za stvaranje kulturne politike. Međutim, upravo je položaj istraživanja i važnosti podataka za donošenje odluka u kulturnopolitičkoj sferi u Hrvatskoj marginalan. Pokazuje se kako kulturne politike (kao

¹⁷ Vidi rezultate istraživanja provedenog u sklopu projekta 'Diversity mixer' RI2020 pod nazivom 'Time and Risk Produce Quality' provedenog od strane tima s Akademije primijenjenih umjetnosti u Rijeci: <https://rijeka2020.eu/wp-content/uploads/2019/09/SkriptaDivMix-06.pdf> (10. rujna 2020.).

i neke druge javne politike) karakterizira *status quo* uz 'tihi i mekani neoliberalizam' (Stubbs u Pulig, 2019). To je posebno važno u sadašnjem društvenom trenutku globalne pandemije kad se ukazuje kako je kulturni sektor fragilan, rad u njemu izrazito prekaran, a uloga kulture za svakodnevicu građana i građanki vrlo važna. No, kako je već prethodno prikazano, odnos između procesa istraživanja, zaključaka istraživanja te (donošenja) instrumenata kulturnih politika vrlo je kompleksan, dinamičan te kontingentan. Parafrazirajući Wrighta, sociološka, politološka i kulturološka istraživanja mogu ali i ne moraju pridonijeti donošenju javnih politika, ali mogu biti vrelo kritike i poticaj za promjenu.

FINANCIJSKA POTPORA

Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 3134.

LITERATURA

- Archer R, Duda I i Stubbs P (2016). Bringing Class Back. U: Archer R, Duda I i Stubbs P (ur.). *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Abingdon: Routledge, 1-20. <https://doi.org/10.4324/9781315609461>
- Bajo A, Klemenčić I, Primorac M i Sopek P (2013). *Gospodarski i fiskalni učinci audiovizualne djelatnosti i državne potpore*. Zagreb: Institut za javne financije.
- Banich S i Golić N (2018). *Kako žive umjetnice?* Rijeka: Prostor plus. <https://drive.google.com/file/d/16XLogjHZGytlhwasjJoZ3ttNpDVxcQFH/view> (20. travnja 2019.)
- Banks M (2020). The Work of Culture and C-19, *European Journal of Cultural Studies*, 23 (4): 648-654. <https://doi.org/10.1177/1367549420924687>
- Barada V (2012). Žensko iskustvo rada u kreativnim industrijama – *primjer dizajnerica vizualnih komunikacija u Hrvatskoj*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Barada V i Primorac J (2014). Unpaid, Under-paid and Self-Exploiting Labour as a Choice and a Necessity: Example Of Women In Creative Industries. U: Adamović M, Galić B, Gvozdanić A, Maskalan A, Potočnik D, Somun Krupalija L (ur.). *Young Women in Post-yugoslav Societies. Research, Practice and Policy*. Zagreb/Sarajevo: Institute for Social Research in Zagreb and Human Rights Centre, University of Sarajevo, 143-164.
- Barada V, Primorac J i Buršić E (2016). *Osvajanje prostora rada. Uvjeti rada organizacija civilnog društva na području suvremene kulture i umjetnosti*. Zagreb: Zaklada "Kultura nova".
- Barada V i Primorac J (2018). In the Golden Cage of Creative Industries: Public-Private Valuing of Female Creative Labour. U: Bilić P, Primorac J i Valtysson B (ur.). *Technologies of Labour and the Politics of Contradiction*. Palgrave Macmillan, 121-139. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76279-1_7

- Bartolčić N, Goldstein S i Goldstein S (2013). *Knjiga u fokusu: Potpora kreativnoj industriji - stručna analiza i preporuke za uređenje tržišta knjiga i širenje kulture čitanja u RH*. Zagreb: Knjižni blok – Inicijativa za knjigu.
- Bell D i Oakley K (2015). *Cultural Policy*. London i New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203129975>
- Bennett T i Silva E-B (2006). Introduction Cultural Capital and Inequality: Policy Issues and Contexts, *Cultural Trends*, 15 (2-3): 87-106. <https://doi.org/10.1080/09548960600712777>
- Bordat E-M (2013). Institutionalization and change in cultural policy: CONACULTA and cultural policy in Mexico (1988–2006), *International Journal of Cultural Policy*, 19 (2): 222-248. <https://doi.org/10.1080/10286632.2011.638980>
- Bourdieu P (1979). *La distinction: Critique sociale du jugement*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Buršić E (2014). *Mreža Klubture: mapiranje organizacija izvaninstitucionalne kulture. Istraživački izvještaj*. Zagreb: Savez udruga Klubtura/Mreža Klubture.
- Cepić D i Doolan K (2018). Prikaz suvremenih socioloških istraživanja društvenih klasa: teme, teorije i metode, *Revija za sociologiju*, 48 (2): 239-265. <https://doi.org/10.5613/rzs.48.2.5>
- Cvijetičanin B i Katunarić V (ur.) (1998). *Kulturna politika Republike Hrvatske. Nacionalni izvještaj*. Strasbourg/Zagreb: Council of Europe/Ministarstvo kulture Republike Hrvatske/Institut za međunarodne odnose.
- Derado A, Petrić M i Tomić-Koludrović I (2020). Relacijske rodne strategije u podjeli kućanskih poslova, *Revija za sociologiju*, 50 (3): 321–351. <https://doi.org/10.5613/rzs.50.3.1>
- Doolan K i Matković T (2008). Koga nema? – O (ne)jednakim mogućnostima u utrci za akademskim kvalifikacijama u Hrvatskoj. *H-alter*, <http://www.h-alter.org/vijesti/koga-nema> (20. rujna 2020.).
- Državni zavod za statistiku (2015). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2015*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Državni zavod za statistiku (2016). *Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2016*. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Dubois V (2011). Cultural Capital Theory vs. Cultural Policy Beliefs: How Pierre Bourdieu Could Have Become A Cultural Policy Advisor and Why He Did Not, *Poetics*, 39 (6): 491-506. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2011.09.003>
- Duda D (2017). Klase sve kao nema. *Bilten*, 02. kolovoza. <https://www.bilten.org/?p=19572> (20. rujna 2020.)
- Durrer V (2018). The Relationship between Cultural Policy and Arts Management. U: Durrer V, Miller T i O'Brien D (ur.). *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. London i New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 430-448.
- Falski M i Rawski T (2017). Cultural Politics in (Post)Socialist Croatia: The Question of (Dis) Continuity. U: Jelača D, Kolanović M i Lugarić D (ur.). *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia. (Post)Socialism and Its Other*. Palgrave Macmillan, 285-302. https://doi.org/10.1007/978-3-319-47482-3_16
- Farnell T, Matković T, Doolan K i Cvitan M (2014). *Socijalna uključenost visokog obrazovanja u Hrvatskoj: analiza stanja*. Zagreb: Institut za razvoj obrazovanja. http://www.iro.hr/userdocs/File/Publikacije/Socijalna_ukljucivost_visokog_obrazovanja.pdf. (28. prosinca 2019.)

- Hanquinet L (2018). Inequalities: when culture becomes a capital. U: Durrer V, Miller T i O'Brien D (ur.). *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. London i New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 327-340.
- Häyrynen S (2013). A Centralised Market Orientation: The Implicit Determinants of Finnish Cultural Policy in 1990–2010, *International Journal of Cultural Policy*, 19 (5): 623-640. <https://doi.org/10.1080/10286632.2012.713353>
- Ilišin V i Radin F (2007). *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Kalanj R (1998). Tranzicija, konsolidacija demokracije i pitanje kulture. U: Cifrić I, Čaldarović O, Kalanj R i Kufrin K (ur.). *Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Prilozi sociologiji tranzicije*. Zagreb: HSD & Zavod za sociologiju FFZG, 9-45.
- Kalanj R (2017). Je li Hrvatska kulturno napredovala? Prilog raspravi o jednom zanemarenom pitanju. U: Jakovina T (ur.). *Dvadeset pet godina Hrvatske neovisnosti – Kako dalje*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 445-464.
- Kardov K i Pavić I (2007). Clubture: Profil organizacija i suradničke prakse. U: Vidović D (ur.). *Clubture: Kultura kao proces razmjene 2002.-2007*. Zagreb: Savez udruga Klubtura/Clubture, 79-105.
- Katunarić V (2007). *Lica kulture*. Zagreb: Biblioteka Antibarbarus.
- Katunarić V (2010). Hrvatska kulturna politika i izazovi globalizacije. U: Budak N i Katunarić V (ur.). *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb: Pravni fakultet i Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 105-116.
- Katunarić V i Cvjetičanin B (2003). *Hrvatska u 21. stoljeću. Strategija kulturnog razvitka. Dokument*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- KEA (2006). *The Study on the Economy of Culture in Europe*. Brussels: The European Commission, Directorate General for Education and Culture.
- Kikaš M (2017). *Kulturno planiranje "u hodu": Proces kandidature hrvatskih gradova za Europsku prijestolnicu kulture kao indikator stanja i promjena u kulturnoj politici, CULPOL TEMATSKI DOKUMENT 3*. Zagreb: IRMO. <https://culpol.irmo.hr/kulturno-planiranje-hodu-proces-kandidature-hrvatskih-gradova-europsku-prijestolnicu-kulture-indikator-stanja-promjena-kulturnoj-politici/> (20. rujna 2020.)
- Krolo K, Marčelić S i Tonković Ž (2016). Roditeljski kulturni kapital kao odrednica kulturnih preferencija mladih. *Društvena istraživanja*, 25 (3), 329-351. <https://doi.org/10.5559/di.25.3.03>
- Lazić M (1987). *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Mercer C, Obuljen N, Primorac J i Uzelac A (2012). *The Culture Strand of the Creative Europe Programme 2014-2020. Note*. Brussels: European parliament.
- Mišković D (ur.) (2003). *Prilozi kulturnoj strategiji Rijeke*. Rijeka: Drugo more.
- Mišković D (ur.) (2009). *Istarska kulturna strategija*. Poreč: Istarska županija.
- Oakley K i O'Brian, D (2016). Learning to labour unequally: Understanding the relationship between cultural production, cultural consumption and inequality. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 22 (5), 471-486. <https://doi.org/10.1080/13504630.2015.1128800>
- O'Brien D (2014). *Cultural Policy. Management, Value and Modernity in the Creative Industries*. London i New York: Routledge, Taylor and Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9780203583951>

- O'Connor J (2020). Art and culture after Covid-19. <https://wakeinalarm.blog/2020/04/09/art-and-culture-after-covid-19/> (20. rujna 2020.)
- Paquette J i Beauregard D (2018). Cultural Policy in Political Science Research. U: Durrer V, Miller T i O'Brien D (ur.). *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. London i New York: Routledge, Taylor and Francis Group, 19-32. <https://doi.org/10.4324/9781315718408-2>
- Petrić M, Zdravković Ž i Tomić-Koludrović I (2019). Postavka o društvenoj koheziji u kulturnim politikama, na primjeru Hrvatske. U: Primorac J, Marelić M, Ančić B i Gvozdanović A (ur.) *VII. Nacionalni kongres Hrvatskog sociološkog društva. Socijalna kohezija u društvu polarizacije, konflikata i nejednakosti, Zagreb, 11. - 12. travnja 2019. Knjiga sažetaka*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Primorac J (2014). The Position and Perspectives of Cultural and Creative Industries in Southeastern Europe, *Medijska istraživanja*, 20 (1): 45-64.
- Primorac J (2017). *Supsidijarnost, policy, OMK? Hrvatska kulturna politika u europskom kontekstu. CULPOL TEMATSKI DOKUMENT 1*. Zagreb: IRMO. <https://culpol.irmo.hr/supsidijarnost-policy-omk-hrvatska-kulturna-politika-europskom-kontekstu/> (20. rujna 2020.)
- Primorac J (2020). Kultura na respiratoru. <http://hsd.hr/hr/2020/04/20/kultura-na-respiratoru/> (20. rujna 2020.)
- Primorac J, Obuljen Koržinek N i Uzelac A (2017a). Access to Culture in Croatian Cultural Policy: Moving Towards Explicit Policies, *International Journal of Cultural Policy*, 23 (5): 562-580. <https://doi.org/10.1080/10286632.2015.1102906>
- Primorac J, Obuljen Koržinek N i Uzelac A (2017b). The Place and Role of Culture in the EU Agenda. Policy Implications of the Culture Sub-programme of the Creative Europe Programme, *Medijska istraživanja*, 23 (1): 5-23. <https://doi.org/10.22572/mi.23.1.1>
- Primorac J, Barada V i Buršić E (2020). Creative Workers in Permanent Crisis: Labor in the Croatia's Contemporary Arts and Culture. U: Kiriya I, Kompatsiaris P i Mylonas Y (ur.). *The Industrialization of Creativity and Its Limits*. Cham: Springer Verlag. https://doi.org/10.1007/978-3-030-53164-5_3
- Pulig S (2019). 'Paul Stubbs: Socijalna politika ne smije biti fokusirana na veterane'. *Portal Novosti*, 07. listopada. <https://www.portalnovosti.com/paul-stubbs-socijalna-politika-ne-smije-biti-fokusirana-na-veterane> (20. kolovoza 2020.)
- Puzić S, Gregurović M i Košutić I (2018). Kulturni kapital i obrazovne nejednakosti u Hrvatskoj, Njemačkoj i Danskoj: usporedna analiza PISA 2009 podataka, *Revija za socijalnu politiku*, 25 (2): 133-156. <https://doi.org/10.3935/rsp.v25i2.1463>
- Rašić Bakarić I, Bačić K i Božić Lj (2015). *Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut.
- Sekulić D (1991). *Strukture na izmaku: klase, sukobi i socijalna mobilnost*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Sekulić D (2011). Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena, *Politička misao*, 48 (3): 35–64.
- Schlesinger P (2017). The Creative Economy: Invention of a Global Orthodoxy, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 30 (1): 73-90. <https://doi.org/10.1080/13511610.2016.1201651>

- Tomić-Koludrović I i Petrić M (2014a). Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1), *Revija za sociologiju*, 44 (2): 107–137. [https://doi.org/ 10.5613/rzs.44.2.1](https://doi.org/10.5613/rzs.44.2.1)
- Tomić-Koludrović I i Petrić M (2014b). Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 2), *Revija za sociologiju*, 44 (3): 195–233. [https://doi.org/ 10.5613/rzs.44.3.1](https://doi.org/10.5613/rzs.44.3.1)
- Tomić-Koludrović I, Cvetičanin P, Petrić M, Zdravković Ž i Leguina A (2019). Klasna struktura post-tranzicijskog hrvatskog društva. U: Primorac J, Marelić M, Ančić B i Gvozdanić A (ur.) *VII. Nacionalni kongres Hrvatskog sociološkog društva. Socijalna kohezija u društvu polarizacije, konflikata i nejednakosti, Zagreb, 11. - 12. travnja 2019. Knjiga sažetaka*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Tonković Ž, Marcelić S i Krolo K (2017). Kulturna potrošnja, društvene nejednakosti iregionalne razlike: istraživanje Eurobarometra u Hrvatskoj 2013. godine. *Sociologija i prostor*, 55 (2): 187-208. <https://doi.org/10.5673/sip.55.2.2.2>
- Vidović D (ur.) (2007). *Clubture. Kultura kao proces razmjene 2002.-2007.* Zagreb: Clubture.
- Vidović D (ur.). (2018). *Uradimo zajedno. Prakse i tendencije sudioničkoga upravljanja u kulturi u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Zaklada "Kultura nova".
- Višnić E i Dragojević S (ur.). (2008). *Kulturne politike odozdo. Nezavisna kultura i nove suradničke prakse u Hrvatskoj*. Amsterdam, Bukurešt, Zagreb: Polices for Culture.
- Vuković V (2014). O problemima politizacije umjetničkog polja. *Bilten*, 25. travnja. <https://www.bilten.org/?p=581> (20. lipnja 2019.)
- Vuković V (2016). O klasnoj strukturi kulturne proizvodnje, *Slobodni filozofski*, 30. rujna. <http://slobodnifilozofski.com/2016/09/o-klasnoj-strukturi-kulturne-proizvodnje.html> (20. lipnja 2019.)
- Zakon o audiovizualnim djelatnostima (Narodne novine, br. 76/2007).
- Zlatař A (2001). Kultura u tranzicijskom periodu u Hrvatskoj, *Reč*, 61 (7): 59-74.
- Zuppa V (2001). Bilježnica. Izvještaj, u par crta, za projekt: Kulturna politika RH 2000.-2004., *Reč*, 61 (7): 5-88.
- Županov J (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Žuvela A (2016). *Krojeno po mjeri? Prakse i tendencije kulturnog obrazovanja u Hrvatskoj*. Zagreb: Zaklada "Kultura nova".
- Weeda H, Suteu C i Smithuijsen C (ur.) (2005). *The Arts, Politics and Change. Participative Cultural Policy-making in South East Europe*. Amsterdam: European Cultural Foundation, ECUMEST Association and Boekmanstudies.
- Wright D (2018). Sociology and Cultural Policy. U: Durrer V, Miller T i O'Brien D (ur.). *The Routledge Handbook of Global Cultural Policy*. Routledge, London i New York: Taylor and Francis Group, 50-63.

